

10

Franciska ĆURKOVIĆ-MAJOR

Zagreb

Izvorni znanstveni rad

***Sentimentalno putovanje* Laurencea Sternea i Ferenca Fejtöa**

S*entimentalno putovanje* Ferenca Fejtöa objavljeno je 1936, ali je tek u predgovoru drugog izdanja, na što je trebalo čekati više od pedeset godina, obrazlažući naslov svog prvijenca, napisao da ga je nazvao *Sentimentalnim putovanjem*, plagirajući pritom naslov slavnoga Sterneova djela.¹ Riječ je o knjizi *A sentimental journey through France and Italy* Laurencea Sternea objavljenoj 1768. godine. Na mađarski jezik preveo ju je Ferenc Kazinczy 1815. godine pod naslovom *Sterne Érzékeny utazásai*, a zatim pod naslovom *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban*. Na hrvatskom bi to značilo *Sterneova osjetljiva putovanja*, odnosno *Osjetljiva putovanja po Francuskoj i Italiji*, ali moguće ga je tumačiti i kao osjećajno ili čak kao čuvstveno putovanje. Naslov Fejtöve knjige je *Érzelmes utazás* što bi se na hrvatski moglo prevesti kao *Sentimentalno putovanje*.

Cilj je ovoga izlaganja pokušati povući paralelu između dvije knjige spomenutih autora sa književnoteorijskog gledišta, ali i razmatrati njihovu recepciju u hrvatskoj i mađarskoj književnosti. Također je namjera ukazati na mogućnost istraživanja iz aspekta imagologije i istraživanja turizma.

Usporedbu dvaju djela valjalo bi početi sa samim naslovom. Kazinczy je slabo poznao engleski jezik, a prijevod *Sentimentalnog putovanja* radio je na te-

¹ Ferenc Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, Prev. Xenia Detoni, (Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003), 10.

melju francuskog i njemačkog izdanja, no pritom je stalno imao pred sobom i engleski original.² Njemački prijevod nastao je iste godine kad i original, dakle 1768. Knjigu je na njemački preveo izdavač Johann Joachim Christoph Bode. Njemački je prevoditelj, misleći da je riječ *sentimental* novotvorba od riječi *sentiment*, smatrao da i on može postupiti na isti način, pa je riječ *sentimental* na Lessingov prijedlog preveo kao *empfindsam*.³ Tako je nastao naslov *Yoricks empfindsame Reise durch Frankreich und Italien*. Na Kazinczyjev naslov vjerojatno je utjecao i njemački prijevod naslova. Međutim, treba napomenuti da iako je i njemački i mađarski prijevod nastao u doba reforme jezika, mađarska riječ *érzékeny* (osjećajan) nije neologizam, štoviše riječ se koristila puno prije Kazinczyjeva prijevoda, već u 16. stoljeću i to u obliku *érzékenység* (osjećajnost), čak i kao terminus technicus.⁴ Kako se značenja riječi tijekom vremena donekle mijenjaju, značenju riječi *sentimental* u dvadesetom stoljeću bilo je bliže značenje *ézelmes* (osjećajan), nego *érzékeny* (osjetljiv), stoga je moguće da je Fejtő za naslov svoje knjige upravo zbog toga izabrao riječ *ézelmes*. Ne znamo kada i na kojem je jeziku Fejtő čitao Sterneovo djelo, ali osim mađarskog i njemačkog ne smije se isključiti ni francuski jezik, a može se pretpostaviti čak i to da ga je čitao na engleskom jer je – kako navodi u spomenutom predgovoru – u zatvoru učio engleski.⁵ Drugi prijevod Sterneova djela na mađarski nastao je tek 1957. godine, a načinio ga je Győző Határ, pod naslovom *Ézelmes utazás Francia- és Olaszországban: regényes útirajz*. Pri tome prevoditelj navodi da se tijekom prevođenja služio Kazinczyjevim prijevodom. Zanimljivo je da je sljedeće izdanje *Sentimentalno putovanje* ponovno javlja u Határevom prijevodu 1997, ali s naslovom *Érzékeny utazás Francia- és Olaszországban*. No, ovaj se put ne navodi da se služio Kazinczyjevim prijevodom. To što se u Határevom prijevodu umjesto atributa *érzékeny* (osjetljiv) nalazi riječ *ézelmes* (osjećajan) može se objasniti diferencijacijom značenja riječi sentimentalno, a smiona bi pretpostavka bila da je Határa inspirirao upravo naslov Fejtőva djela. No, zašto je u novom izdanju svoga prijevoda vratio riječ *érzékeny*, možemo samo nagađati. Glede plagiranja Sterneova naslova može se reći da čak ako bi se i pojavila takva zamjerka, Fejtöv naslov nije plagijat, budući da je u to vrijeme postojao samo Kazinczyjev prijevod, dakle pod naslovom *Sterne Érzékeny utazásai Francia- és Olaszországban*. U engleskom naslovu nalazi se i podatak da se putovanje zbilo u Francuskoj i Italiji, dok se to za Fejtöv ne može reći, on u naslovu ne spominje u kojoj je zemlji putovao.

² László Kéry, „Sterne Ézelmes utazása”, in Laurence Sterne, *Ézelmes utazás Francia- és Olaszországban* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957), 247.

³ Gabriella Hartvig, *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 29.

⁴ Béla Hegedűs, „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat, 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, no. 2. (2015): 181.

⁵ Fejtő, *Sentimentalno putovanje*, 8.

Kako su nastala *Sentimentalna putovanja*? Sterne je sa svojim prvim djelom, romanom *Tristram Shandy*, svojevremeno izazvao veliko zanimanje. Do kraja 1761. godine napisao je šest svezaka. Kad se njegovo zdravstveno stanje 1762. toliko pogoršalo da je na savjet liječnika morao promijeniti klimu, otputovao je u Francusku. Nakon povratka 1764. izvještava da namjerava pisati satiru o putovanju u kojem Tristram od smrti bježi u Francusku. Budući da zadnje dvije knjige *Tristrama Shandyja* nisu dobile dobre kritike, počeo je pisati *Sentimentalno putovanje* čemu je vjerojatno poslužila ideja za sedmu knjigu *Tristrama Shandyja*.⁶ Fejtövo *Sentimentalno putovanje* također je imalo književnog prethodnika pa je knjiga nastala kao nastavak prethodno napisanog teksta. On je svoje putovanje u Zagreb prvo opisao u poduljem članku *Zágrábi utinapló* (Zagrebački putni dnevnik), objavljenom u časopisu *Nyugat* 1935. godine.⁷ Vlasnik renomirane izdavačke kuće predložio mu je da napiše nastavak zagrebačkog putovanja što je on prihvatio, i tako je nastalo njegovo *Sentimentalno putovanje*. Vidimo dakle da se u oba slučaja radi o djelima koja su nastala nakon što su ih autori pomno isplanirali što smatramo bitnim ako imamo u vidu strukturiranje djela. Pogotovo važno je to istaknuti u slučaju Sternea kome su suvremeni kritičari zamjerali hirovitost naracije.

Teoretičari književnosti iz aspekta književne vrste i Sterneovo i Fejtövo *Sentimentalno putovanje* određuju kao roman. No, pri daljnjoj klasifikaciji nailazimo na velike poteškoće jer karakteristike pojedinih vrsta ili tipova romana nije moguće strogo odrediti. Prema tematskoj klasifikaciji Sterneovo i Fejtövo djelo ne uklapaju se ni u jednu vrstu romana, ali u njemu se mogu naći značajke više njegovih vrsta. Po stavu autora i općem tonu oba romana također bi se mogla različito definirati. U odnosu pripovjedača prema priči mogli bi biti i autorski romani, ali i ja-romani. Oba djela bi se mogla promatrati i kao pisanje o životu (*life writing*) tj. kao fikcionalni, ali i nefikcionalni životopis. Naime kod Sternea značajnu ulogu igraju fragmentarne kratke životne priče izgrađene od nekoliko rečenica u kojima su sažete životne prekretnice, iako ne njegove već njegovih protagonista, dok Fejtö priča priče iz svog života, premda se i u njegovoj knjizi pojavljuju druge ličnosti koje smatramo nefikcionalnima (njegova majka, Nada, djed, Erika itd.). Fejtö se na početku svoje karijere bavio i pisanjem kritika, pa je bio svjestan problematičnosti svrstavanja svoga djela u književni žanr. U spomenutom predgovoru on iako izričito ne spominje književne vrste kao što su obiteljski roman ili odgojno-obrazovni roman, ipak upućuje na njih.⁸ Fejtövo *Sentimentalno putovanje* ima elemente svih ovih književnih vrsta. Kako bismo dospjeli do stajališta s kojeg bi se moglo uspješno istraživati

⁶ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27–29.

⁷ Ferenc Fejtö, „Zágrábi utinapló”, *Nyugat*, 28.11, (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> Pristup: 30. listopada 2018.

⁸ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 6, 11.

zajedničke karakteristike Sterneove i Fejtöve knjige, svrsishodnije je krenuti od samih naslova koje su autori poput putokaza dali svojim djelima. Budući da se u naslovu oba djela nalazi riječ putovanje valja ih razmatrati i s točke gledišta jesu li oni putopisi. Putopis kao književna vrsta od početka je u raznim oblicima bio prisutan u književnosti, ali je tek u 18. stoljeću postao relevantna književna vrsta. Ipak, kao žanr unutar publicistike sve donedavno nalazio se na rubu interesa povjesničara književnosti i tek je nedavno postao predmetom njihovih istraživanja. Predmet putopisa je opis putovanja i proputovanih predjela ili zemalja, kao i umjetničko oblikovanje dojmova, zapažanja ili razmišljanja o njima. Sterneovo djelo uopće se ne bavi opisom proputovanih predjela. Fejtö povremeno skicira pokoji krajolik, ali opis ni kod njega nije dominantan. Važno je istaknuti i to da predmet pripovijesti nije sam fabularni slijed već pričanje doživljaja, pa kod obje knjige vidimo da su usredotočene na prikaz doživljaja putovanja i kako oni djeluju na dušu, ali ujedno se primjećuje i da osjećaji utječu na doživljaje. Kod Sternea je u središtu pažnje suosjećanje i ljubav prema bližnjima koje stjecajem okolnosti susreće tijekom putovanja. Fejtöa ne karakterizira toliko empatija već znatiželja, on se ne pouzda u slučajnost, nego smišljeno traži susret s ljudima. Namjera je i jednog i drugog promijeniti se, postati drugačija, bolja osoba i izgraditi novi, bolji/prikladniji svjetonazor. Sterneu su prigovarali zbog lascivnog stila *Tristrama Shandyja* koji nije bio primjeren jednom župniku. On je odlučio da će se u *Sentimentalnom putovanju* ponašati u skladu sa svojim zvanjem, naime nakon što na početku putovanja neljubazno odbije siromašnom franjevcu udijeliti milostinju, želi se „naučiti boljem ponašanju“, čemu je odmah prionuo. Fejtö se za vrijeme svog putovanja, koje je uslijedilo ubrzo nakon što je oslobođen zatvorske kazne, a u zatvor je dospio zbog sudjelovanja u revolucionarnom radničkom pokretu, htio osloboditi ideoloških obveza, te nanovo izgraditi svoj svjetonazor blizak socijalizmu. To je pak želio oblikovati pomoću stjecanja novih spoznaja i poznanstava, ali i obiteljske prošlosti. Prema tome, cilj oba autora je da kroz putovanja pokušaju izgraditi vlastiti novi stav prema ljudima i/ili svijetu.

Poznavatelji Sterneovih djela ističu dvije njegove glavne karakteristike: hirovitost koja rezultira digresijama i svojstveni humor. I u ovom Sterneovom djelu ima puno naglih, ničim opravdanih skretanja od radnje kojima se prekida njezina glavna nit. Isto to vidimo i kod Fejtöa. Obojica u tu svrhu upotrebljavaju razne motive koji ne sudjeluju u uzročno-posljedičnom razvoju radnje. Znakoviti su motivi iz kojih se razvijaju priče koje nam predočavaju ljudske sudbine kao što je kod Sternea slučaj prodavača slatkiša ili markiza d'E. u Bretanji koji čak prerasta u kratku novelu, ali koji ne proizlazi iz same radnje. Fejtöv način pisanja također obiluje hirovitim skretanjima prema jednim pa drugim temama, on se također služi digresijama, no one spontanije proizlaze iz toka radnje, iako motivi oko kojih je nastala priča nisu povezani s radnjom. Tako ručak kod tete Toni i upoznavanje pjevačice Erike Druzović, kao i opis njezina

obožavatelja, potom Fejtövo razgledavanje Frankopanske tvrđave na Trsatu i susret s groficom Nugent slikovito predočavaju ljudske sudbine, iznimno su zanimljive i živopisne, ali ne pridonose razvoju radnje. Susreti s urednicima raznih časopisa, s Krležom ili s Petrom Dobrovićem, međutim, mogu imati dodatne informacije koje su mogle utjecati na piščevo viđenje svijeta i izgradnju njegova svjetonazora.

Drugi značajni motiv koji vodi k digresijama je obitelj. Kod Sternea susrećemo nepoznatu obitelj za vrijeme večere na jednom majuru u podnožju Taurira. Idiličnu sliku obiteljskog gospodarstva i doma upotpunjuje sklad među članovima obitelji koji nakon večere veselim plesom zahvaljuju Bogu za blagodat dana. I dok su digresije kod Sternea jasno odvajaju od glavne linije radnje, digresije Fejtöve naracije su, dok govori o vlastitoj obitelji i njezinim članovima koji su za njega iznimno važni, isprepletene sa samom radnjom. Zbog privrženosti rodbini s majčine strane u Zagrebu, velik dio romana bavi se upravo ovim članovima obitelji. Tematika je obiteljska, ali način na koji Fejtö prepričava njihove živote je različit. Ulomci, kao na primjer onaj u kojem Fejtöva polusestra Nada prepričava godine djetinjstva koje je provela s ocem i pomajkom u Budimpešti, mogu se označiti i kao biografska i kao autobiografska proza, pa tako i oni dijelovi u kojima ima elemenata i iz piščevog života iz vremena kad je školske praznike provodio u Zagrebu. Opis života njegove majke može se donekle rekonstruirati iz priče tete Dore, Nadine svekrve koja ne samo da je poznavala njegovu majku, već ju je nakon njezine udaje za prvog muža nekoliko puta posjetila u Budimpešti, stoga je dobro znala za razloge koji su doveli do toga da je napustila muža i vratila se u Zagreb roditeljima. Scenu koja je tome prethodila prepričava u najsitnije detalje. O daljnjem majčinu životu nakon toga saznajemo iz pisama koja su se nalazila u smeđoj kutiji *Bonbons de Chocolat Lindt*, a koju je dobio od ujaka Otta. Taj dio bi se donekle također mogao smatrati autobiografskom prozom, premda obiluje obratima karakterističnima za roman. Jednako je važno i prepričavanje povijesti očeve obitelji na temelju obiteljskih dokumenata i novinskih isječaka: dolazak djeda iz Praga, porijeklo „kapitala” koji je poslužio osnivanju obiteljske izdavačke kuće, tiskare i mreže prodavaonica u okolici Nagykanizse, očeve mladenačke nepodopštine u vođenju obiteljskog poslovanja, zatim njegovo lagano propadanje za vrijeme I. svjetskog rata, te bakin neuspjeli pokušaj stabiliziranja financijske situacije ratnim obveznicama. Dijelovi obiteljske povijesti s protagonistima dvije generacije i s predstavnicima trećeg naraštaja koji je imao umjetničke pretenzije Fejtövom djelu daju značajke obiteljskog romana.

Digresije umnogome pridonose mozaičnosti ovih djela. Sterneovo *Sentimentalno putovanje* zapravo je oblikovanje dojmova, zapažanja ili razmišljanja o nizu raznovrsnih zgoda i nezgoda tijekom putovanja. Fejtövo djelo također je mozaično, karakteriziraju ga različita zbivanja. Dvije trećine djela opisuju dane provedene u Zagrebu čiji se znatan sastavni dio odnosi na obiteljske prilike, a

samo jednu trećinu čine dogodovštine za vrijeme putovanja obalom. Ovakve digresije Fejtöva djela mogli bismo promatrati i kao fragmente biografije što potvrđuje i oblik u kojem je djelo napisano: oblik dnevnika. No važno je istaknuti da i kod Sternea i kod Fejtöa nalazimo mnoštvo događaja dok putuju, kod potonjeg često i tijekom putovanja kroz povijest obitelji. To ih potiče na razmišljanje: Sterne pri tome provjerava uspijeva li popraviti svoje ponašanje i biti manje bahat, odnosno ponaša li se prema svojim suputnicima ili ljudima koje susreće s empatijom; dok se Fejtö postepeno približava konačnim životnim stavovima na temelju kojih će izgraditi svoj svjetonazor.

Druga karakteristika Sterneovog *Sentimentalnog putovanja* je njemu svojstven humor što naglašavaju i povjesničari književnosti današnjice: „Najznačajnije kanonske orijentire književnoga putopisa u tom razdoblju [doba sentimentalizma i romantizma op. a.] [...] čine djela trojice autora: Laurencea Sternea, Heinricha Heinea i Stendhala. Sterneovo *Sentimentalno putovanje po Francuskoj i Italiji* (*A Sentimental journey through France and Italy*, 1768) oblikovalo je dugotrajnu paradigmu humorista/sentimentalista.”⁹ To nagovještava sam Sterne kad najavljuje svoje sljedeće djelo, tj. da će to biti „prijazna satira o putovanju”.¹⁰ Zapravo Sterneov opis putovanja sušta je suprotnost Smelfungusovoj knjizi, djelu svog suvremenika Tobiasa Georgea Smolletta i njegovog *Putovanja kroz Francusku i Italiju* (*Travels Through France and Italy*) iz 1766. „Učeni je Smelfungus putovao od Boulognea do Pariza, od Pariza do Rima, i tako dalje. Ali se zaputio u društvu svoje čame i žutice [...] njegov putopis nije bio ništa drugo do opis njegovih nesretnih osjećaja.”¹¹ Sterneov humor ne trebamo shvatiti kao iznošenje sadržaja koji izazivaju smijeh, već kao sposobnost uočavanja smešnije, vedrije strane događaja ili situacije, štoviše kao duševno raspoloženje koje razumije životne proturječnosti i razrješava ih vedrinom. Kasnije dodanu Sterneovu rečenicu možemo smatrati nadopunom tog piščeva stava: „To je tiho putovanje srca u potrazi za Prirodom i za onim osjećajima koje ona u nama budi, i koji nas potiče da ljubimo svoje bližnje...”¹² Dean Duda govoreći o Sterneu ne spaja pojmove humorista i sentimentalista bez razloga. Događaji pri kojima razvija empatiju prema raznim ljudima, kao kad primjerice razmijeni burmuticu sa spomenutim franjevcem, pa udijeli najveću milostinju najskromnijem i najpovučenijem prosjaku, čine nam se istinitima. Njegovo suosjećanje s vlasnikom uginulog magarca već nas čini sumnjičavima, a priča o susretu s Marijom za koju je čuo od svog prijatelja Shandyja

⁹ Dean Duda, „Putopisi”, in *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, ur. Igor Hofman i Tomislav Šakić, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015), 348.

¹⁰ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27.

¹¹ Laurence Sterne, *Sentimentalno putovanje po Francuskoj i Italiji*, Prev. Eugen Pusić, (Zagreb: Algoritam, 2008), 59.

¹² Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 148.

čini našu skepsu opravdanom, i to ne u tolikoj mjeri u istinitost njegove empatije, nego u istinitost događaja. Uz epizode s puno suosjećanja, upravo bi ovakvi događaji bili u najmanju ruku ironični, pa čak i satirični. Možda se opisom baš takvih primjera htio narugati licemjerju svojih kritičara i suvremenika. Gore navedeni citat također ide u prilog tome da je Sternovo djelo putopis kroz osjećaje, autorovim riječima: sentimentalno putovanje.

Fejtövo je putovanje predloženo s više stvarnih događaja u sadašnjosti, čemu svjedoče ulomci dokumentarnog karaktera, a prije svega poznate ličnosti tog vremena, ali i iz prošlosti koje su prisutne u njegovim uspomjenama, štoviše i iz prošlosti njegove obitelji, kako u događajima vezanima za njegove roditelje tako i u onima njegovih predaka što on također potkrepljuje pozivajući se na činjenice iz obiteljske prošlosti. Naravno i kod njegovog se pripovijedanja može pojaviti izvjesna skepsa glede istinitosti opisanog, ali to se više odnosi na vjerodostojnost njegove životne priče, u što po Lejeunevom autobiografskom sporazumu ne bi smjeli sumnjati, ali to trenutno i nije predmet našeg istraživanja. S druge strane prisutni su i snažni osjećaji koji ga još i kao odraslog čovjeka vežu uz majku koju je izgubio u petoj godini života. Ona je zbog bolesti bila primorana boraviti u Zagrebu kod roditelja, a nakon smrti je bila pokopana na Mirogoju, pa se time, kao i školskim praznicima provedenim u Zagrebu, da objasniti Fejtöva privrženost ne samo obitelji s majčine strane u Zagrebu, već i samom gradu. Stoga je Fejtövo *Sentimentalno putovanje* jednim dijelom istovremeno i putovanje valovima osjećaja u prošlosti. Sterne kreće na putovanje u Francusku da upozna ondašnje prilike i sa željom da se promijeni. Fejtö se u Hrvatsku uputio nakon godine provedene u zatvoru, želi uživati u slobodi i u malim stvarima, te tako pokušava sročiti svoj novi svjetonazor, ne skrivajući da blagodat građanskog života utječu na njegov naum. „Zatekao sam samog sebe kako polako i tapkajući slažem, doduše još samo ispod površine, svjetonazor kakav mi je potreban.[...] Takva mi je »fiksna ideja«, uživljanje u stanja gubitnika i stradalih te općenito u položaj »siromašnih«. To je mahnitost jer, što se podrijetla, izobrazbe i potrebâ tiče, ja sam po svemu pripadnikom građanskog staleža, usto volim i građansku udobnost, zdvajanje i sigurnost, građanske hranidbene običaje i samosvijest, odjeljak vagona prvog razreda, prve redove partera.”¹³

Zajednička je izvjesna životna filozofija prisutna kod oba autora, a koju je kod Sternea uočila i u predgovoru istakla Virginia Wolf: „...*Sentimentalno putovanje*, pored svih svojih lakomisenosti i šala, utemeljeno je na nečem što je, u biti, filozofija. Filozofija koja je, istina, bila izašla iz mode u viktorijansko doba: filozofija radosti, filozofija koja zahtijeva dobro ponašanje u malim stvarima jednako kao i u velikim, koja čini uživanje, ma i drugih, poželjnijim od njihove patnje.”¹⁴

¹³ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 211–212.

¹⁴ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 12–13.

Kao neka vrsta lajtmotiva u oba djela nameće se ljubav, pa je zanimljivo usporediti dvije knjige iz tog gledišta. Sterne najprije ističe kako se on, unatoč ljubavi koju osjeća prema Elizi, stalno zaljubljuje i u druge žene: „Stalni je i čudni blagoslov mog života bio – kao što sam već čitatelju rekao – da budem svakog časa u nekoga smrtno zaljubljen. [...] Prisegao joj [Elizi] vječnu vjernost, ona ima pravo na čitavo moje srce. Dijeliti svoje osjećaje znači oslabiti ih, izlagati ih opasnosti, znači staviti ih na kocku; gdje ima opasnosti, može biti i gubitka.”¹⁵ Svjestan toga opet se zaklinje na „vječnu vjernost”, međutim kad sretno lijepu ženu ne može protiv svojih slabosti. Tijekom putovanja takva će se iskušenja ponoviti nekoliko puta (s grizetom, sa sobaricom Madam R.) i mi ćemo ga morati napustiti upravo usred situacije koja ga opet dovodi u sličnu opasnost. I u ovom slučaju, kao i kad se bori da bude suosjećajni prema bližnjemu, trudi se biti bolji i ostati vjeran Elizi. Fejtö nam tek usput spominje da se nedavno oženio, ali to ni njega nije učinilo otpornim na žensku ljepotu o čemu svjedoči opis kratkog razgledavanja Raba u društvu Čehinje Helle: „kada smo stigli u palmin gaj, gdje su naši koraci isprepadali ljubavne parove po klupama i gdje smo i mi sjeli bili na sekundu,”¹⁶ Ili opis zanosnog i erotskog ozračja u Dubrovniku što završava tek bezazlenom tvrdnjom kako Dubrovčanke imaju „prokleta tanke gležnjeve”¹⁷, što je inače i za Zagrepčanke primijetio još na početku knjige.

Kod Sternea se, dakle, radi o ljubavi muškarca prema ženi, ali ako govorimo o ljubavi kod Fejtöa, nikako se ne radi o Helli već o ljubavi prema majci. Njezin lik je cijelo vrijeme skriven iza opisa različitih događaja i osoba i pojavljuje se tek nakon dva tjedna njegovog dolaska u Zagreb kad je posjetio njezin grob na Mirogoju. Od tog momenta ta ljubav dominira cijelim njegovim boravkom u Zagrebu. Dijelom kroz priče tete Toni, ali većim dijelom kroz pisma koja svjedoče/rekonstruiraju ljubav njegovih roditelja. Kao zaključak koji vrijedi i za Sternea i za Fejtöa možemo navesti mišljenje Dunje Detoni-Dujmić: „U pokušaju da nadiđe Lockeov kruti racionalizam, Sterne je pošao u potragu za sentimentalnim istinama. U njega se epsko pričanje povuklo pred subjektivnim izvješćem; stvarnost je počeo impresionistički tumačiti uz pomoć trivijalnih pojedinosti, otkrivši o njemu bogatstvo smisla. Umjesto logičkog rasuđivanja predložio je suosjećanje, komunikaciju osjećajima kao novu vrstu spoznavanja. [...] U *Sentimentalnom putovanju* i *Tristramu Shandyju* u fokusu je naivna osjećajnost, »razmišljanje osjećajima«; iskazuje se u općoj dobrohotnosti, nedužnoj povjerljivosti pripovjedača te nizanju sentimentalnih prizora.”¹⁸

¹⁵ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 85.

¹⁶ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 190.

¹⁷ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 207–208.

¹⁸ Dunja Detoni-Dujmić, „Ogled o hrvatskim sternovcima”, in *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.

Recepcija oba djela u Mađarskoj bila je slična. Nakon što su objavljena uslijedile su kritike koje su hvalile autore, a zatim je iz raznih razloga uslijedilo dugo razdoblje u kojem su skoro pa pala u zaborav. Godine 1816, godinu dana nakon objave prijevoda *Sentimentalnog putovanja* na mađarski jezik Kornél Döbrentei je u časopisu Erdélyi Múzeum objavio Sterneov životopis, ali osim toga u prikazu je istaknuo i značajke romana: svojevrsni humor i hirovitost što rezultira digresijama.¹⁹ Budući da se u to vrijeme puno diskutiralo o načinu prevođenja općenito, i samo Sterneovo djelo bilo je u centru pozornosti. Uslijedio je vremenski period od oko sto godina u kojem se Sterne nije puno spominjao, sve dok ga u prvoj polovici dvadesetog stoljeća nisu ponovno otkrili mađarski pisci, shvativši kako je on preteča moderne književnosti. Književnik i povjesničar književnosti Antal Szerb u svojoj povijesti svjetske književnosti, kao i svom eseju sažima ne samo svoje već i mišljenje svojih suvremenika istaknuvši da „u neobičnoj melodiji njegovih rečenica, u njegovim neobuzdano lebdećim dosjetkama, u cijelom njegovom stavu/vladanju izražava se vrlo suptilna, moderna i zanimljiva osjećajnost. [...] On reagira na nijanse, umije riječima predočiti sitne oscilacije, stvoriti atmosferu kao rijetki od modernih. Preteča je svih impresionizama.”²⁰ Fejtöva knjiga je nakon izlaska također dobila blagonaklone kritike, ali nakon što je okrenuo leđa sektaškom komunizmu, a potom i emigrirao, polako pada u zaborav sve do kraja osamdesetih godina dvadesetog stoljeća.

Hrvatska recepcija u slučaju oba djela također je slična. Budući da je Sterneovo *Sentimentalno putovanje* još iste godine kad je objavljeno prevedeno na njemački jezik, gotovo je istovremeno počeo svoj pohod i na hrvatskoj književnoj sceni. U to je vrijeme čitalačka publika u Hrvatskoj uglavnom čitala djela objavljena na njemačkom jeziku pa je i Sterneovu knjigu imala priliku upoznati na tom jeziku. Djelo je izvršilo velik utjecaj na onodobne putopisce, pa i na Antuna Nemčića čije su *Putositnice* objavljene 1844. dovele do još većeg priznanja Sterna u Hrvatskoj. Sterneovo je djelo imalo utjecaj i na druge hrvatske putopise objavljene u 19. stoljeću, pa i na početku 20. stoljeća. Hrvatski prijevod *Sentimentalnog putovanja* Eugena Pusića objavljen je tek 1951. Također u drugoj polovici 20. stoljeća počinje se istraživati utjecaj Sterneova djela na hrvatsku književnost. O cjelokupnosti ove teme u svojoj studiji detaljan pregled i analizu daje Tatjana Jukić. U svom radu ona posebno ističe Sterneov utjecaj na putopisca Antuna Nemčića i njegove *Putositnice*.²¹ Fejtövo *Sentimentalno putovanje*, premda je objavljeno 1936. godine, na hrvatski jezik je prevedeno

¹⁹ Kornél Döbrentei, „Szterne Lőrincz élete”, *Erdélyi Múzeum* 7, (1816): 183–191.

²⁰ Antal Szerb, *A világirodalom története*, (Budapest; Magvető, 2003), 371.

²¹ Tatjana Jukić, „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture”, in *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer, London–New York: Continuum, 2004, 165–179.

tek 2003. Osim Sternova utjecaja na Nemčića i Fejtöa, u njihovim djelima ne bismo očekivali ništa zajedničkoga. Nemčićev je putni cilj Italija, a Fejtöv Zagreb i istočna obala Jadrana, pa ipak se možemo osvrnuti na nešto zanimljivo, a to je način na koji se kod jednog i kod drugog pojavljuje Zagreb. Ni jednomu od njih nije u prvom planu opisati sliku grada. Nemčić je svoj boravak u Zagrebu želio iskoristiti da bi se susreo s uglednicima javnog života. Slično tome, i Fejtö je tražio prilike da upozna književni život u Zagrebu. Nemčiću to baš i nije uspio, Fejtö je na tom polju imao više sreće, naime vodio je razgovore u uredništvu *Hrvatske revije* i *Književnika*, posjetio je Krležu. Više sličnosti nalazimo u opisu javnog života i političkog raspoloženja Zagreba. Nemčićevo vrijeme je doba ilirizma, on je nacionalno osviješten i smetaju mu razgovori na tuđim jezicima, strana odjeća, pa i strani natpisi na prodavaonicama: „Da koji inostranac u Zagreb dođe, pa razgleda napise vrh dućana i cimere zanatlijâ, to bi prije mislio, da se u kakovom njemačkom gradu nalazi negoli u stolnoj varoši Hrvatske. – Kad će jedanput jezik ilirski iz potištenosti svoje uskrsnuti! – Zar ne poznajete sredstva, kojim bi se svi ovi tuđi napisi, bez ikakve fizičke ekstravagancije, ukratko preinačili? Al naravno, i k tome treba sloge.”²² U vrijeme Fejtöovog boravka Zagrepčani su također zaokupljani nacionalnim pitanjima što dokazuju događaji kao što je doček hodočasničke povorke iz Marije Bistrice predvođene Alojzijem Stepincem ili „demonstracije” u korist Mačeka. No, ima nešto što je zajedničko kod oba pisca. Na početku poglavlja *Zagreb* kod Nemčića stoje stihovi s njegovim inicijalima ispod njih. Pjesma glasi: „Oj, Zagrebe, ti moj mili grade, / U tebi su moga roda nade; / Budi mu Atena mudra znanja, / Šparta dičnog za dom vojevanja.”²³ Nimalo ne zaostaje za Nemčićevom pjesmom ni ljepota Fejtövih redaka: „Zagrebe, ti si moj rodni kraj; premda se u tebi nisam rodio, u tvojem se krilu ipak osjećam posve kod kuće. [...] jer je rodni grad samo onaj u kojemu se osjeća majčina blizina, tamo gdje si bio djetetom, kamo vraćati se predstavlja uzbudljivu svečanost.”²⁴ Lijep je to primjer koji svjedoči ljubav prema Zagrebu kod oba pisca.

Rečeno je već da je putopis tek nedavno postao ozbiljnijim predmetom književnih istraživanja, ali sudeći po novijim proučavanjima on se promatra ne samo iz aspekta književnosti već i iz aspekta raznih kulturoloških istraživanja. Imagologija kao novija grana komparativne književnosti bavi se proučavanjem književnih predodžbi o stranim zemljama i narodima, ali i o vlastitoj zemlji i narodu. Zanimanje za nacionalnu karakterologiju postoji još od antike i nastavlja se sve do danas. Stoga nije čudno da se i u Sterneovo vrijeme raspravljalo o heteropredodžbi i autopredodžbi. Predodžbi o drugome umnogome su pri-

²² Antun Nemčić, *Putositnice*, (Vinkovci: riječ, 1998), 37.

²³ Antun Nemčić, *Putositnice*, 35.

²⁴ Fejtö, *Sentimentalno putovanje*, 26–27.

donijeli stereotipi, uglavnom s negativnim značajkama, o pripadnicima neke etničke skupine, naroda ili zemlje, pa tako nastali stereotipi nisu pridonijeli međusobnom razumijevanju drugoga/tuđeg. „Međutim slika drugog uvijek je i slika prvog pa se sa stajališta historijske distance zapravo proizvode dva imago-loška registra – jedan posvećen *drugom* (opisanoj predmetnoj kulturi) i drugi posvećen *prvom* (pripovjedačevoj matičnoj kulturi) – koja nekom udaljenom trećem služe kao analitička građa.”²⁵ Nerijetko se događa i to da se pripadnik nekog naroda, zemlje ili skupine protivi nepovoljnoj autopredodžbi. Sterne ili njegov sugovornik vjerojatno se nisu slagali s nekom pojavom u Engleskoj i to je Sternea moglo potaknuti na izjavu da je to u Francuskoj bolje uređeno, no shvativši da je to olako izjavio, htio se u to sam uvjeriti.²⁶ Zahvaljujući njegovoj hirovitosti, o tome je li se uvjerio u to ili nije u daljnjem se ne govori. No, tijekom putovanja više puta svjedočimo tome kako pisac doživljava Francuze pri čemu su oni u usporedbi s Englezima uglavnom predstavljeni u povoljnijem svijetlu. Sterne nasuprot engleskoj uštogljenosti odaje priznanje umijeću Francuza u lijepom, ali neopterećenom ponašanju kada vidi kako francuski satnik saznaje osnovne informacije o gospođi u Calaisu.²⁷ Kad ga krčmar u Montreuilu susretljivo poučava neke vještine francuske konverzacije, hvali ga zbog uljudnosti, ali uzgred napominje da to možda čini jer će to već nekako naplatiti.²⁸ Ipak, kad se nađe u prilici koja mu ne ide u korist, kao što je situacija kod vlasuljara, samo napominje da „francuska poredba očituje više nego što izvršava.” i dolazi do zaključka „da se prava i bitna obilježja narodnih karaktera razabiru bolje iz tih ludih sitnica nego iz najvažnijih državnih poslova.”²⁹ Njegovu autopredodžbu o sebi ili Englezima možemo iščitati iz onih zgoda u kojima navodi dobar primjer francuskih osobina. U takvim prilikama rezultat za Engleze obično nije povoljan. Na temelju navedenih primjera možemo tek pretpostaviti da se Sterneova predodžba o Francuzima bitno ne razlikuje od uvriježenih stereotipa. Ipak, valja istaknuti da bismo, želimo li doći do točnijeg zaključka, trebali istražiti kakve su predodžbe imali Englezi o Francuzima u Sterneovo vrijeme. Fejtöva predodžba o Hrvatima nije izražena na isti način kao kod Sternea. Razlog tome je vjerojatno to što za njega Zagreb i Hrvati nisu novo iskustvo jer je od prije bio s njima u kontaktu pa o njima ima određeno prethodno stečeno mišljenje. Ipak, novi dojmovi kao što su cvijećem prekriven Radićev grob, ulične demonstracije, povorka hodočasnika predvođena Stepincem skreću mu pažnju na njihov gorljiv interes prema politici. Ti novi dojmovi

²⁵ Dean Duda, *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012), 56–57.

²⁶ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 15.

²⁷ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 48–50.

²⁸ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 60–61.

²⁹ Sterne, *Sentimentalno putovanje...*, 96.

u Fejtöu učvršćuju očevo mišljenje o Hrvatima kao Ircima u Ugarskoj, pa o njima govori kao o „Ircima srednje Europe”.

Putopis je u drugoj polovici 20. stoljeća osim imagoloških postao i predmetom socioloških istraživanja, a jedna tema tih istraživanja je *grand tour*. Tijekom druge polovice 17. stoljeća mladići engleske aristokracije u dobi od 16 do 20 godina života obično su putovali u Francusku i Italiju kako bi upoznali znamenitosti na kontinentu, kulturne vrijednosti i društvenu elitu. O svojim putovanjima često su izvješćivali u dnevničkim opisima ili putopisima. Taj model putovanja nazvan *grand tourom* trebao ih je pripremiti da nakon povratka u domovinu preuzmu društvenu ulogu koja ih je čekala. To bismo današnjim rječnikom mogli nazvati studijskim putovanjem. U 18. stoljeću takvo putovanje počeli su prakticirati i mladići iz građanskih obitelji. To je trajalo do početka 19. stoljeća kada su se ta putovanja procesom demokratizacije polako pretvorila u turizam, a u 20. stoljeću u masovni turizam. Kako su se okolnosti putovanja *grand toura* pa i sudionici mijenjali, tako je dolazilo i do promjena u opisivanju iskustava s tih putovanja. Cilj putovanja do kraja 18. stoljeća bilo je stjecanje znanja i vještina, tijekom 19. stoljeća njegovo mjesto je zauzimao vizualni doživljaj, a kasnije i uživanje. Tu promjenu prati i diskurs putopisa, tijekom putovanja težište s razmjene mišljenja prelazi na opažanje očevidca, po riječima Judith Adler dolazi do nadmoći očiju nad ušima.³⁰

Carol Crawshaw i John Urry u svojoj raspravi govore o tome da turizam u velikoj mjeri pridonosi vizualnom prisvajanju mjesta koja vidimo tijekom putovanja, dakle vizualnost je od presudnog značenja za stvaranje turističkog sjećanja. Unatoč tome što nam se kada smo daleko od svakodnevnog okruženja pojačava moć percipiranja, ipak je po njihovom mišljenju vizualnost od presudnog značaja jer će očekivanjima, doživljajima i uspomnama s putovanja tek slike viđenih mjesta odrediti formu i značenje. Prema mišljenju autora proces stvaranja turističkog sjećanja ima četiri komponente. U prvom ljudske uspomene vezane za turistička mjesta evociraju nesvakidašnje slike viđene prije ili tijekom putovanja, a kao druga komponenta u stvaranju uspomena putnicima pomažu fotografije i kupljene razglednice. Treću sastavnicu čine slike koje tijekom putovanja susrećemo, i koje su zapravo tuđe uspomene koje vizualno prisvajamo. Konačno, kao četvrta činjenica bitno je i da smo kao turisti izloženi bujici slika koje opsjedaju i opterećuju naše uspomene.³¹

Premda se izlaganja Crawshaw i Urryja odnose na fotografije ili slike s putovanja, možemo ih primijeniti i na putopise. Već u 17. i 18. stoljeću počinje

³⁰ Judith Adler, „Origins of Sightseeing”, *Annals of Tourism Research* 16, (1989):11. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf> Pristup: 04. listopada 2018.

³¹ Carol Crawshaw, John Urry, „A turizmus és a fényképező szem”, in *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. Jenő Bódi i Bertalan Pusztai, (Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 67–68.

pisanje putopisnih vodiča. Sinovima engleske aristokracije na raspolaganju su stajali razni itinerari kako bi mogli uspješno proputovati europske destinacije i udovoljiti očekivanjima i zadacima putovanja. Možemo dakle pretpostaviti da su itinerari koje su putnici u ono doba čitali, i njima određivali pravce i postaje putovanja. Ako u stvaranju uspomena putnicima pomažu fotografije i kupljene razglednice, tako su već postojeći itinerari mogli pomoći pri stvaranju vlastitih putopisa. Ako su slike koje tijekom putovanja susrećemo ujedno i tuđe uspomene koje vizualno prisvajamo, onda ni tijekom putovanja doživljavani i opisani događaji nisu samo vlastiti opisi putovanja, nego zajedno s njima i tuđi opisi putovanja, to jest putopisi. Konačno, ako nam kao turistima bujica slika opterećuje uspomene, postoji mogućnost da i ostali tuđi opisi putovanja, koje putopisac – čak i kasnije – susreće, također mogu opterećivati – čak i naknadno – putopišćev vlastiti putopis.

Ako prihvaćamo argumentiranje Crawshaw i Urrya da je vizualnost od presudnog značenja za stvaranje turističkog sjećanja, kao i pretpostavku da se takvim pristupom mogu interpretirati i opisi putovanja, onda se na sličan način mogu istraživati i Sterneov pa i Fejtöv putopis. U Sterneovo vrijeme itinerara je bilo u izobilju, pa se Sterne – kako smo ranije vidjeli – čak i rugao Smollettu i njegovu putopisu. Kao preteču *Sentimentalnog putovanja* Gabriella Hartvig navodi 7. knjigu *Tristrama Shandyja* u kojoj Tristram pred smrtnom bolesti putuje u Francusku. Hartvig se poziva na istraživanja Van R. Bakera: „Komparativna analiza teksta Van R. Bakera dokazuje da Sterneu za nastavak njegove knjige u izvještajima o pojedinim mjestima nisu služili njegovi vlastiti dojmovi nego opisi iz u to vrijeme iznimno popularnog itinerara *Nouveau Voyage de France* Piganiola de la Forcea (1724, 1755). Autor je, kao što je i inače običavao, iz tog djela doslovno preuzeo cijele rečenice.”³² Ova intertekstualna referenca odnosi se na *Tristrama Shandyja*, ali neposredno i na *Sentimentalno putovanje*. Dakle, prve dvije pretpostavke da su itinerari mogli odrediti destinacije putovanja i pomoći u opisu svog putovanja mogle bi se primijeniti na Sterneov roman, štoviše i treća jer doživljavani i opisani događaji nisu samo Sterneovi vlastiti nego i tuđi opisi. O četvrtoj pretpostavci zbog njegove smrti i nedovršene knjige ne možemo raspravljati. U Fejtövom slučaju naša pretpostavka bit će potvrđena ako prethodnom obrazlaganju kao još jedan argument dodamo naslov koji je preuzeo od Sternea. Kad je krenuo na put, Fejtö je već imao izvjesna saznanja koja su ga potaknula na putovanje jadranskom obalom. Itinerare je svakako čitao i prije, budući da na više mjesta govori o tome što je namjeravao, ali propustio razgledati. Opis obitelji i obiteljske povijesti također su određeni slikama uspomena iz prošlosti: konkretnim starijim fotografijama, zatim predmetima koji potiču sjećanja dobivenima u Zagrebu.

³² Hartvig, *Laurence Sterne...*, 29.

Kao primjer napomenimo samo „smeđu kutijicu od čokolade Lindt s majčnim pismima, bilježnicom i obiteljskim papirima”. Pisma, novinske isječke i ostale dokumente također možemo smatrati intertekstualnim referencama. I konačno, prema četvrtom i posljednjem argumentu stariji i noviji tuđi dojmovi poput bujice i naknadno mogu preplaviti piščev vlastiti putopis. Kod Fejtöa to čini njegova vlastita bujica uspomena što dokazuju i predgovori napisani uz nova izdanja *Sentimentalnog putovanja*.

Kao zaključak možemo reći da smo propitujući djela oba pisca glede okolnosti njihova nastanka, s književnoteorijskog stajališta, ali i iz imagološkog, te sociološkog aspekta – kao što je istraživanje turizma – naišli na brojne zajedničke pojave. Na Sternea su nedvojbeno utjecali itinerari njegova vremena, ali i raniji putopisi koje je poznao. Isto možemo uočiti i kod Fejtöa te dodati još Sterneov, kao i utjecaj kasnijih putopisa. U oba djela ukazali smo na zajedničke karakteristike, ali i na to da pored sličnosti postoje i različitosti. Značajke Fejtöovog djela uglavnom smo komentirali na temelju onih uočenih kod Sternea. Nakon što smo oba djela razmatrali s više strana možemo ustvrditi da su ona iznimno zanimljiva i kompleksna, te da ih se može proučavati ne samo iz književnopovijesnog ili književnoteorijskog već i iz drugih aspekata, što u budućnosti može rezultirati novim, interesantnim spoznajama.

Literatura

- Adler, Judith. „Origins of Sightseeing”. *Annals of Tourism Research* 16, (1989): 7–29. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf>, pristup: 04. listopada 2018.
- Crawshaw, Carol and Urry, John. „A turizmus és a fényképező szem”. in *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, ur. Jenő Bódi i Bertalan Pusztai, 62–89. Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.
- Detoni-Dujmić, Dunja. „Ogled o hrvatskim sternovcima”. In *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.
- Duda, Dean. *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- Duda, Dean. „Putopisi”. In *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, ur. Igor Hofman i Tomislav Šakić, 348-355. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015.
- Döbrentei, Kornél. „Szterne Lőrincz élete”. *Erdélyi Múzeum* 7, (1816): 183–191.
- Fejtő, Ferenc. *Sentimentalno putovanje*. Prev. Xenia Detoni. Zagreb: Durieux, Dubrovnik: Dubrovnik University Press, 2003.

- Fejtő, Ferenc. „Zágrábi utinapló”. *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>, pristup: 30. listopada 2018.
- Földes, Anita. *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Budapest: Scolar Kiadó, 2013.
- Hartvig, Gabriella. *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2000.
- Hegedüs, Béla. „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, no.2 (2015): 181–196.
- Jukić, Tatjana. „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture”. In *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer. London–New York: Continuum, 2004, 165–179.
- Kéry, László. „Sterne Érzelmes utazása”. In Sterne, Laurence. *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957. 237–247.
- Nemčić, Antun. *Putositnice*. Vinkovci: Riječ, 1998.
- Sterne, Laurence. *Sentimentalno putovanje po Francuskoj i Italiji*. Prev. Eugen Pusić. Zagreb: Algoritam, 2008.
- Szerb, Antal. *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Kiadó, 2003.

Laurence Sterne és Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása*

Fejtő Ferenc az *Érzelmes utazás* új, 1989-es kiadásának előszavában első könyvének címét magyarázva azt írja, hogy Sterne híres művének címét plagizálva nevezte művét „Érzelmes utazásnak”. Összehasonlítható-e a két mű? E tanulmány megkísérel párhuzamot vonni a két mű között az irodalomtudomány álláspontjáról és megvizsgálni magyar és horvát recepciójukat. Arra is kísérletet tesz, hogy rámutasson a művek elemzésének más lehetőségeire, így az imagológia és a kritikai turizmuskutatás társadalomtudományi és kultúratudományi megközelítésének szempontjaira is.

Kulcsszavak: Sterne és Fejtő *Érzelmes utazása*, párhuzamok, magyar és horvát recepció, imagológia, kritikai turizmuskutatás

10

ĆURKOVIĆ-MAJOR Franciska

Zágráb

Laurence Sterne és Fejtő Ferenc *Érzelmes utazása*

Fejtő *Érzelmes utazása* 1936-ban látott napvilágot, de csak közel ötven évvel a megjelenése után, a második kiadás előszavában beszélt arról, miért nevezte Sterne híres művének címét „plagizálva” *Érzelmes utazásnak*.¹ Laurence Sterne 1768-ban megjelent *A sentimental journey through France and Italy* című könyvére utal, amely Kazinczy Ferenc fordításában *Sterne Érzékeny utazásai* címmel 1815-ben jelent meg magyar nyelven, majd később az *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban* címmel.

E tanulmány megkísérel irodalomtudományi párhuzamot vonni a két említett mű között és megvizsgálni magyar és horvát recepciójukat. Továbbá rá kíván mutatni a művek elemzésének más lehetőségeire is, esetünkben az imagológia és a turizmuskutatók szempontjaira.

Már az első pillanatban láthatjuk, hogy a két cím nem egészen azonos, ezért célszerű megvizsgálni ennek okait. Kazinczy csak kevéssé értett angolul, az *Érzékeny utazás* fordítását a német és francia kiadás alapján készítette, miközben maga előtt tartotta az angol nyelvű eredeti szöveget is.² Hartvig Gabriella *Laurence Sterne Magyarországon* című könyvében azt állítja, hogy Sterne számára a „sentimental” szónak elsősorban a francia *sentiment*-hez kapcsolódó konnotációja van. Még az angol eredeti mű megjelenésének évében, te-

¹ Fejtő Ferenc, *Érzelmes utazás* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989), 12.

² Kéry László, „Sterne Érzelmes utazása”, in Laurence Sterne, *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957), 247.

hát 1768-ban megjelent a német nyelvű fordítás is Johann Joachim Christoph Bode német kiadó tollából. A német fordítók abból kiindulva, hogy a *sentimental* a *sentiment*-ből újonnan képzett szó, úgy vélekedtek, hogy a fordítója is eljárhat hasonlóképpen. Bode szerint a *sentimental* német megfelelőjeként a barátja, Lessing kitalálta az *empfindsam* kifejezést, így a német nyelvű fordítás címe *Yoricks empfindsame Reise durch Frankreich und Italien* lett.³ A német cím valószínűleg hatott arra, hogy a Kazinczy adta címben is az *érzékeny* szó szerepel. Mind a német, mind a magyar fordítás a nyelvújítás idején készült, a magyar *érzékeny* szó azonban nem neologizmus, az *érzékenység* alakot már jóval Kazinczy fordítása előtt, a 16. században is használták terminus technicusként.⁴ Az idők folyamán a szavak értelme bizonyos mértékben változhat, így a *sentimental* szó jelentésének megfelelőjét a huszadik században az *érzékeny* jelentése helyett az *érzelmes* jelentése vette át. Lehetséges, hogy Fejtő épp emiatt választotta könyve címébe az *érzelmes* szót. Nincs adat arról, hogy Fejtő milyen nyelven olvashatta Sterne művét, de a magyar és a német mellett a francia nyelvet sem zárhatjuk ki, sőt még azt is föltehetjük, hogy angol nyelven olvasta, mert – ahogyan az említett előszóban olvashatjuk – a börtönben tanult angolul.⁵ Sterne könyvének újabb fordítását 1957-ben készítette el Határ Győző *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban: regényes útirajz* címmel. A fordító utal arra is, hogy munkája közben használta Kazinczy fordítását. Érdekes megjegyezni, hogy az *Érzelmes utazás* Határ Győző fordításában 1997-ben jelent meg újra, de ekkor *Érzékeny utazás Francia- és Olaszországban* címmel. Ezúttal azonban nem közli, hogy használta-e Kazinczy fordítását. Azt, hogy Sterne könyvének címében az *érzékeny* jelzőt Határ fordításában az *érzelmes* váltotta fel talán a szentimentális szó magyar megfelelőinek differenciálódása okozhatta, de hogy a későbbi kiadás címében miért tért vissza az *érzékeny* szó, csak találgathatjuk. Merész feltételezésként még azt sem zárhatjuk ki, hogy Határ Győző címválasztására Fejtő könyvének címe hatott. A fentiek alapján Fejtő könyvének címét nem tekinthetjük plágiumnak, mivel keletkezésakor csak Kazinczy fordítása létezett, mely híven követi Sterne-t, aki könyvének címében azt is megjelöli, hogy Francia- és Olaszországban utazgatott, míg Fejtő nem utal arra, melyik országba utazott el.

A két mű keletkezésének körülményeit vizsgálva a következőket láthatjuk. Sterne első műve, a *Tristram Shandy* megjelenését nagy érdeklődés kísérte. 1761 végéig hat kötetet jelentetett meg. Amikor 1762-ben egészségének romlása miatt az orvos éghajlat-változtatást ajánlott, Franciaországba utazott.

³ Vö. Hartvig Gabriella, *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*, (Budapest: Argumentum Kiadó, 2000), 48.

⁴ Hegedüs Béla, „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, 2. sz. (2015): 181.

⁵ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 8.

Hazatérése után 1764-ben arról tájékoztatta kiadóját, hogy utazási szatíra írását tervezi, amelyben Tristram a halál elől Franciaországba menekül. Miután a *Tristram Shandy* 7. és 8. kötetének kritikái nem voltak kedvezőek, elkezdte az *Érzékeny utazások* írását, amelyhez az ötletet valószínűleg a *Tristram Shandy* 7. kötete adta.⁶ Fejtő *Érzelmes utazásának* is volt előzménye, a könyv zágrábi utazása egy hosszabb leírásának kiegészítéséül íródott, ami *Zágrábi utinapló* címmel jelent meg a Nyugatban 1935-ben.⁷ A Pantheon kiadójának javaslatát elfogadva megírta a zágrábi utazás tengerparti folytatását is, így keletkezett az *Érzelmes utazás*. Láthatjuk tehát, hogy mindkét esetben a szerzők által alaposan átgondolt mű megírásáról van szó, ami különösen fontos, ha a művek megszerkesztettségét tartjuk szem előtt. Különösen fontos ez Sterne esetében, akinek a kortárs kritikusok az elbeszélés módjának szeszélyességét rótták fel.

Az irodalmi műfajok rendszerezése alapján az irodalomtörténészek mind Sterne, mind Fejtő *Érzelmes utazását* regénynek mondják. A további besorolás folyamán azonban nagy nehézségekbe ütközünk, mivel a különféle regénytípusok szigorú elhatárolása nemigen lehetséges. Témájuk alapján egyikük regénye sem sorolható be csak egy regénytípusba, mindkettőben több regény sajátosságait figyelhetjük meg. Az elbeszélő álláspontja és az elbeszélés hangja is több regénytípust jellemezhet. A szerző és tárgya közti viszony alapján lehetnek szerzői- és énregények is. Mindkét művet tekinthetjük életírásnak is, akár fikcionális, akár nem-fikcionális életrajznak is. Sterne-nél jelentős szerepet játszanak töredékes, néhány mondatban kikerekített, rövid élettörténetek, amelyekben ugyan nem saját, hanem szereplőinek sorsfordulóit írja le, Fejtő viszont saját életét meséli, ámbár az ő könyvében is megjelennek más, nem-fikcionálisnak is tekinthető szereplők (anyja, Náda, nagypja, Druzović Erika stb.) életének részletei. Fejtő pályafutása kezdetén kritikusként működve tisztában volt könyve irodalmi műfaji besorolhatóságának nehézségeivel. Az említett előszóban annak ellenére, hogy nem említi közvetlenül a családregegyt vagy a fejlődésregényt, bizonyos mértékben utal rájuk.⁸ Fejtő *Érzelmes utazásában* megtalálhatók mindezeknek az irodalmi műfajoknak az elemei. Ahhoz, hogy olyan nézőponthoz jussunk el, amely alkalmas lenne Sterne és Fejtő könyve közös jellemzőinek eredményes vizsgálatára, célravezetőbb lenne kiindulni magából a címből, hisz azt a szerzők egyféle útmutatásának tekinthetjük. Mindkét műben szerepel az utazás szó, ezért az útleírás szempontjából is tanácsos megvizsgálunk őket. Az útleírás különféle formákban régóta jelen van az irodalomban, de csak a 19. században vált

⁶ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27–29.

⁷ Fejtő Ferenc, „Zágrábi utinapló”, *Nyugat*, 28. 11. (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm> Letöltés: 2018. 10. 30.

⁸ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 6., 11.

releváns műfajjá. Elsősorban a publicisztikai műfajok közt tartották számon, és az irodalmi érdeklődés peremére szorulva csak nemrég vált a vizsgálódás tárgyává. Az útleírás bizonyos tájaknak vagy országoknak az utazó benyomásain, élményein és megfigyelésein alapuló irodalmi igényű leírása. Sterne nem foglalkozik a táj leírásával, Fejtő esetenként ugyan felvázolja a táj egy-egy elemét, de a tájleírás nála sem domináns. Fontos kiemelnünk, hogy az elbeszélés tárgyát nem az események egymásutánisága képezi, hanem az élmények elbeszélése. Mindkét könyv az utazás élményeire és azoknak a lélekre gyakorolt hatására összpontosít, ugyanakkor az is kiderül, hogy az érzések is befolyásolják az élményeket. Sterne-nél ez a részvéten és az utazás során a véletlen által útjába hozott embertársai iránt érzett felebaráti szereteten keresztül nyilvánul meg. Fejtő emberek iránti viszonyát azonban nem az empátia, hanem a kíváncsiság jellemzi, és nem mindig bízza magát a véletlenre, hanem maga kezdeményez találkozókat. Mindkettőjük meg akar változni, másmilyen, jobb szeretne lenni. Sterne-t bírálták a *Tristram Shandy* sikamlós stílusa miatt, amit nem tartottak paphoz méltónak. Ezért elhatározta, hogy az *Érzelmes utazás*-ban hivatásának megfelelően viselkedik. Miután utazása kezdetén „rútul viselte magát”, amikor elutasította a barát kérését és nem adott neki alamizsnát, elhatározta, hogy „megjobbul” és azonnal hozzá is kezdett. Fejtő röviddel utazása előtt szabadult a börtönből, ahol majdnem egy évet töltött a forradalmi munkásmozgalomban való részvétele miatt. Meg akart szabadulni az ideológiai kötöttségektől, és ugyanakkor ki akarta alakítani új, a szocializmushoz közel álló világnézetét. Ezt új ismeretek és ismeretségek által, egyben a családi múltból merítve, szándékozta megformálni. Tehát mindkét utazás témája a szerző emberekhez és a világhoz való viszonyának újradefiniálása.

Sterne műveinek értői két fő jellemzőjét szokták kiemelni: sajtáságos humorát és a szeszélyességéből adódó digresszióit. Sterne e művében is nagyon sok a váratlan, a cselekményből nem következő, az elbeszélés fonalát megszakító kitérő. Ugyanezt láthatjuk Fejtőnél is. E célból mindkét író olyan különféle motívumokat használ, amelyek nem járulnak hozzá a cselekmény ok-okozati bonyolításához. Különösen kiemelkednek azok a motívumok, amelyekből olyan történetek kerekednek ki, mint pl. Sterne-nél a süteményárus vagy d'E márki esete, amelyeknek azonban semmi köze sincs a regény cselekményéhez és külön novellaként is megállnák a helyüket. Fejtő írásmódjára ugyancsak jellemzőek a gyakori szeszélyes kitérések, ő is alkalmaz digressziókat, ezek azonban bizonyos mértékben kapcsolódnak a cselekményhez, míg a motívumok, amelyek köré épülnek, nem következnek közvetlenül a regény cselekményéből. Így az ebéd Tóni néninél, amikor megismeri Druzović Erika énekesnőt, valamint lovagjának leírása, továbbá a trsati Frangepán várban tett látogatás és találkozója Nugent grófnővel hűen ábrázolnak emberi sorsokat, rendkívül érdekesek és színesek, de nem viszik tovább a cselekményt. Fejtő találkozója folyóiratok szerkesztőivel, Krležával vagy Petar Dobrović-tyal

újabb szempontokat adhattak Fejtő világlátásához, világnézetének kialakításához.

A kitérőket okozó következő motívum a család. Sterne-nél ismeretlen családdal találkozunk egy majorban a Taurir-hegység lábánál vacsoraidőben. A családi otthon és a gazdaság idillikus képét a család összhangja teszi teljessé, amikor az estebéd után vidám tánccal köszönik meg a Teremtő adományait. Amíg Sterne-nél ezek a digressziók is láthatóan különállók, Fejtő narrációja, miközben saját családjáról és a család számára igen fontos tagjairól beszél, összefonódik a fő cselekményszállal. A szerzőt szoros érzelmi kapcsolat fűzi anyja Zágrábban élő rokonságához, ennek következtében a regény nagy része ezekkel a családtagokkal foglalkozik. A tematika tehát családi, ahogyan azonban Fejtő elbeszéli az életüket, az ismét az irodalmi műfajok közé sorolás kérdéséhez vezet bennünket. Ugyanis az olyan részek, mint amikor Fejtő féltestvére Náda elmeséli apjával és mostohaanyjával Budapesten töltött gyermekkori éveit, az életrajzhoz vagy az önéletrajzhoz közelítenek, ugyanúgy azok a részek is, amelyek az író gyermekkorának Zágrábban töltött iskolai szüneteit ábrázolják. Anyja életének leírását részben Dóra néni, Náda anyósának elbeszéléséből ismerjük meg, aki nemcsak hogy ismerte, hanem első házassága idején néhányszor meg is látogatta Budapesten és jól ismerte annak okait, miért hagyta ott férjét, és miért utazott haza Zágrábba a szüleihez. A jelenetet, amely mindezt megelőzte a legapróbb részletekig elmeséli, mondhatnánk drámai párbeszédet rögtönözve. Fejtő anyjának életét ezután az Ottó bácsitól kapott barna, *Bonbons de Chocolat Lindt* feliratos dobozban megőrzött levelekből hámozhatjuk ki. Bizonyos mértékben ezt a mozzanatot is önéletrajzi jellegűnek tekinthetjük, habár nagyon is bővelkedik regényes fordulatokban. Ugyancsak fontos Fejtő apja családjának története is, amelybe családi dokumentumok és újságkivágások alapján nyerünk betekintést: megismerjük nagyapja Nagykanizsára jövetelének körülményeit, a családi „vagyon” eredetét, amely a kiadó, a nyomda és a környékbeli üzlethálózat megalapításának alapjául szolgált, azután apja fiatalkori könnyelműségeit a családi üzlet vezetésében, majd az üzlet lassú hanyatlását az I. világháború idején, végül apai nagyanyja sikertelen, hadikölcsönbe fektetett pénzügyi kísérletét. A családtörténeti részek a két nemzedék képviselőinek és a harmadik nemzedék művészi hajlamainak ábrázolásával a műnek családregény jelleget ad.

A kitérők a mű mozaikszerűségét idézik elő. Sterne *Érzelmes utazása* nem más, mint az utazás során történt különféle események okozta benyomásainak, élményeinek és megfigyeléseinek leírása. Fejtő esetében, ha szem előtt tartjuk, hogy a mű kétharmad része a Zágrábban töltött napokat írja le, amelynek jelentős részét a családi események képezik, és csak egyharmada foglalkozik a tengerparti utazás kalandjaival, a digressziókat összességükben bizonyos életrajzi fragmentumoknak tekinthetjük. Ezt igazolja a mű formája is, a naplóforma. Ki kell emelnünk a Sterne-nél és Fejtőnél is megjelenő különféle

események sokaságát utazásuk idején, Fejtőnél pedig a család történetének leírása közben is. Ez mérlegelésre ösztönzi őket. Sterne azt vizsgálja, vajon sikerül-e javítani magaviseletén, kevésbé öntelt-e, mint volt, együttérzéssel viseltetik-e az útjába kerülő emberek iránt, míg Fejtő észreveszi, hogy lassan kialakulnak azok az álláspontjai, amelyek megalapozzák jövődi világnézetét.

Sterne *Érzelmes utazásának* másik jellemző tulajdonsága sajtáságos humora. Ezt a mai horvát irodalomtörténész a következőképp fogalmazza meg: „Az irodalmi útleírás [a szentimentalizmus és romantika korában] kánonjának legjelentősebb irányvonalait három szerző alkotja: Laurence Sterne, Heinrich Heine és Stendhal. Sterne *Érzelmes utazása Franciaországban és Olaszországban* (*A Sentimental journey through France and Italy*, 1768) alkotta meg a humorista/szentimentális író maradandó paradigmáját.”⁹ Ezt adja hírül maga Sterne is, tervezett könyvéről, miszerint az: „... egy kacagtató, barátságos szatíra [lesz] az utazásról...”¹⁰. Sterne útleírása kortársának, Smelfungusnak vagyis Tobias George Smollett 1766-ban *Travels Through France and Italy* címmel megjelent útirajzának ellentéte: „A tudós Smelfungus Boulogne-ból Párizsba utazott, Párizsból Rómába és így tovább; ám útjára melakórosan, sárgasággal indult, s fakónak, torznak látott mindent, valami mellett csak elhaladt. Beszámolót írt útjáról; ám ez nyomorúságos érzéseinek beszámolója csupán.”¹¹ Sterne humora alatt elsősorban nem valami nevetségeset kell értenünk, hanem azt a képességet, hogy a dolgok vagy élethelyzetek vidámabb, mulatságosabb oldalát vegyük észre, továbbá az élet ellentmondásait megértő, azokat derűben feloldó szemléletet. A szatíra bejelentése mellett Sterne előre jelzi könyvének legfontosabb tulajdonságát is: „Az oly szívnek csendes utazása ez, mely a Természetet keresi, s a belőle fakadó érzéseket, melyek arra buzdítanak, hogy szeressük egymást... (és a világot – jobban, mint eddig).”¹² Sterne-ről beszélve Dean Duda nem ok nélkül kapcsolta össze a humorista és szentimentális fogalom párt. Az olyan leírt események, mint amikor részvétet mutat különféle emberek sorsa iránt: burnótszelencét cserél az említett barátal, a legnagyobb alamizsnát adja a szerény és visszahúzódó koldusnak, igaznak tűnnek. A kimúlt szamárgazdája iránti részvéte azonban már felkelti gyanúnkát, míg Mária esete, akiről Shandy, a barátja mesélt neki, nem annyira Sterne részvétét, hanem inkább a történet valóságát kérdőjelezi meg. A részvéttel teli epizódok mellett az ilyenek lennének ironikusak, mi több szatirikusak. Talán épp az ilyen példák leírásával akarta kigúnyolni kritikusaiknak és

⁹ Dean Duda, „Putopisi”, in *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, szerk. Igor Hofman és Tomislav Šakić, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015), 348.

¹⁰ Hartvig, *Laurence Sterne...*, 27.

¹¹ Laurence Sterne, *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban : regényes útirajz*, Kazinczy Ferenc fordításának figyelembevételével fordította Határ Győző, az utószót írta Kéry László, (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957), 53.

kortársainak álszenteskedését. A fenti idézet is azt a tényt támasztja alá, hogy Sterne műve utazás az érzelmek nyomán, pontosabban, a szerző szavaival fogalmazva: érzelmes utazás.

Fejtő utazása egyrészt a jelenben történik és valós, amit a dokumentumjellegű és a kor ismert személyiségeiről szóló részletek igazolnak. Másrészt a múltban, az író saját emlékeiben, sőt családjá múltjában is: a szüleihez kapcsolódó történetek közt és a családtörténetben is elkalandozik, és ott is talál különféle bizonyítékokat. Természetesen az ő elbeszélései közben is fölmerülhet a kétség a leírtak valóságát illetően. Ez élettörténete valós voltára vonatkozna –, amiben Lejeune önéletírói paktuma értelmében nem lenne szabad kételkednünk – ez azonban most nem vizsgálódásunk tárgya. Ugyanakkor az író intenzív érzéseinek is tanúi vagyunk, amelyek még felnőtt korában is kötik ötéves korában elveszített anyjához. Anyja súlyos betegsége idején főként Zágrábban tartózkodott, a szülei ápolták, és miután meghalt, a Mirogoj nevű temetőben temették el. Ezzel és az ezt követő zágrábi vakációkkal magyarázható kötődése anyjának zágrábi rokonságához és magához a városhoz is. Ennek alapján Fejtő *Érzelmes utazása* részben utazgatás a múltban az érzelmek hullámain. Sterne jobban meg akarja ismerni Franciaországot és közben szeretne megváltozni, ezért utazik Franciaországba. Fejtő Horvátországba indul. A börtönben eltöltött év után élvezni szeretné a szabadságot és az élet nyújtotta apró örömeket, közben pedig meg akarja fogalmazni új világnézetét, nem titkolva, hogy álláspontjait a polgári élet adta lehetőségek is befolyásolják: „Azon veszem észre magam, hogy lassan és botorkálva már szerkesztgetem is a felszín alatt a világszemléletet, amelyre szükségem van. [...] Ilyen »fixa idea« az, hogy azonosítom magamat a póruljártak s általában a »szegények« ügyével. Őrület ez, mert származásomra, műveltségemre s igényimre polgár vagyok, mert szeretem a polgári kényelmet, kételyt és biztonságot, a polgári étrendet és önérzetet, a második osztályú fülkét, a földszintek első sorait.”¹³

Mindkét szerzőnél közös az a bizonyos életfilozófia, amelyet Virginia Woolf látott meg Sterne-nél, és az *Érzelmes utazásról* írt esszéjében így fogalmazott meg: „...az *Érzelmes utazás*, minden sikamlóssága és szellemessége ellenére valami filozofikusra épül. Igaz, hogy ez a filozófia nagyon is divatjamúlt volt a viktoriánus korszakban – az öröm filozófiája; az a filozófia, amely azt tartja, hogy épp oly kötelező a derék viselkedés apró dolgokban, mint a nagyokban, s még a mások derűjét is kívánatosabbnak véli, mint a szenvedésüket.”¹⁴

Mindkét műben mintegy vezérmotívumként megjelenik a szerelem, illetve szeretet ezért érdemes ezeket ilyen szempontból is körüljárni. Sterne először

¹² Sterne, *Érzelmes utazás...*, 157.

¹³ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 215–216.

¹⁴ Virginia Woolf, „Az *Érzelmes utazás*”, in *A pille halála. Esszék*, Fordította Bécsy Ágnes... et al., (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980), 233.

kijelenti, hogy Eliza iránt érzett szerelme ellenére beleszeret más nőkbe is: „Amint az olvasónak már említettem, mindig is életem különös boldogságai közé tartozott, hogy csaknem minden órájában szenvedelmesen szerelmes voltam valakibe; [... Örök hűséget esküdtem neki; Elizának egész szívemhez jussa volt. Megosztani szenvedelmemet annyit jelentett, mint kevesbíteni, ily veszélynek kitenni annyi, mint kockáztatni. S ahol kockáztatunk, ott rajtaveszthetünk.”¹⁵ Ennek tudatában ismét „örök hűséget” esküszik, ám amikor szép nővel találkozik, nem tud uralkodni gyengeségén. Utazása közben több alkalommal is kísértésbe esik: a grizettel, Madam R. szobalányával, míg végül épp egy olyan helyzetben kell tőle megválnunk, amikor hasonló veszély leselkedik rá. Mint amikor igyekszik együttérezni embertársaival, ebben az esetben is arra törekszik, hogy jobb legyen, hű maradjon Elizához. Fejtőtől csak mellékesen tudjuk meg, hogy megnősült, de ez őt sem óvja meg a női szépség csábításától, amit jól idéz a Rab megtekintésére szánt rövid séta Hellával, a cseh lánnyal: „amikor a pálmaligetbe értünk, ahol a padokon szerelmespárok riadtak fel lépteinkre, s ahol, szintén egy percre, mi is leültünk.”¹⁶ Ilyen a dubrovniki kábító és erotikus hangulat leírása is, ami azzal a szinte ártatlan kijelentéssel fejeződik be, miszerint: „Veszekedett vékony bokáik vannak a nőknek!”¹⁷, amit már a könyv elején a zágrábi nőket látva is megjegyzett.

Sterne-nél a szerelemről van szó, Fejtőnél azonban a Hella iránti érzést nem lehet szerelemnek nevezni, ez inkább pillanatnyi hangulat, nála az anyja iránti szeretet érdemel figyelmet. Anyjának alakja sokáig a különféle események és más személyek leírásának háttérében marad, és csak a szerző Zágrábba érkezése után mintegy két héttel jelenik meg, amikor nővérével kimegy a temetőbe a sírjához. Ettől kezdve az anyja iránti szeretet határozza meg a zágrábi napokat. Részben Tóni néni elbeszélésein, nagyobb részben azon a levelezésén keresztül, amely szülei szerelmét (re)konstruálja. Következtetésként Dunja Detoni-Dujmić Sterne-ről alkotott véleményét Fejtőre is vonatkoztathatjuk: „Locke merev racionalizmusát meghaladandó a szentimentális igazságok keresésére indult. Az epikus elbeszélési mód nála meghátrált a szubjektív beszámoló előtt; a valóságot triviális részletek által impresszionisztikus módon magyarázta és felfedezte értelmének gazdagságát. A logikai megítélés helyett az együttérzést, a megismerés újabb fajtájaként az érzések általi kommunikációt javasolta. [...] Az *Érzelmes utazás*ban és a *Tristram Shandy*ban a naiv érzelmesség, »az érzelmekkel gondolkodás« van a középpontban, és az általános jóindulat, az elbeszélő ártatlan bizalma és szentimentális jelenetek felsorakoztatásában nyilvánul meg.”¹⁸

¹⁵ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 80.

¹⁶ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 194.

¹⁷ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 212.

¹⁸ Dunja Detoni-Dujmić, „Ogled o hrvatskim sternovcima”, in *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.

Mindkét mű magyarországi recepciója hasonló. Megjelenésük után Sterne művét szinte lelkesedéssel, Fejtőét is elismeréssel fogadta a kritika, majd különböző okokból lassan feledésbe merültek. 1816-ban, egy évvel az *Érzékeny utazások* magyar fordításának megjelenése után Döbrentei Kornél az Erdélyi Muséumban megjelentette Sterne életrajzát, de ismertetésében emellett hangsúlyozta a regény jellemzőit is: a sajtáságos humort és a szeszélyes-séget, amelynek a következményei a kitérők.¹⁹ Abban az időben heves viták folytak az irodalom műveléséről és a fordítás módjairól, így Sterne műve ennek kapcsán is az érdeklődés középpontjában állt. Ezután azonban elmúlt egy évszázad, miközben nemigen emlegették, míg végül a huszadik század első felének magyar írói újból felfedezték mint a modern irodalom előfutárát. Szerb Antal *A világirodalom története* című átfogó művében és Sterne-ről írt esszéjében fogalmazza meg az angol író jelentőségét. Értékelése kortársainak véleményét is kifejezi: „mondatainak különös zenéjében, nyugtalanul csapongó ötleteiben, egész magatartásában öntudatlanul már valami sokkal szubtilisabb, nagyon modern és nagyon érdekes érzékenység szólal meg. [...] Árnyalatokra reagál, apró rezgéseket tud szavakban visszaadni, hangulatot teremteni, mint csak néhányan a legjobb modernek közül. Minden *impresszionizmus* őse.”²⁰ Fejtő könyve megjelenése után ugyancsak kedvező elbírálásban részesült, de miután az író eltávolodott a „vulgár-marxizmus vakbuzgó, barbár, nehézkes formáitól”, majd emigrált, lassan feledésbe merült egészen a nyolcvanas évek végéig.

A művek horvátországi recepciója bizonyos mértékben hasonló. Mivel Sterne *Érzelmes utazását* még a megjelenés évében lefordították német nyelvre, úgyszólván egyidőben megkezdte hódító útját a horvát irodalom színpadán. Abban az időben a horvát olvasóközönség is inkább német nyelven kiadott műveket olvasott, így alkalmat nyílt megismerkedni Sterne könyvével. A mű nagy hatással volt az akkori útleírókra, így Antun Nemčićre is, akinek *Putositnice* című 1844-ben megjelent műve még inkább hozzájárult Sterne horvátországi elismeréséhez. Sterne *Érzelmes utazása* hatott más, a 19. században, sőt a 20. század elején megjelent horvát útleírásokra is, mindennek ellenére csak 1951-ben jelent meg Eugen Pusić horvát fordításában. Ugyancsak a huszadik század második felében kezdődött meg a Sterne-művek horvát irodalomra tett hatásának vizsgálata is. A témát Tatjana Jukić elemzi részletesen. Munkájában foglalkozik Sterne Antun Nemčićre és *Putositnice* című útleírására tett hatásával is.²¹ Fejtő *Érzelmes utazása* 1936-ban jelent meg, horvátra

¹⁹ Döbrentei Kornél, „Sterne Lőrincz élete”, *Erdélyi Muséum* 7 (1816): 186–188.

²⁰ Szerb Antal, *A világirodalom története* (Budapest: Magvető, 2003), 371–372.

²¹ Tatjana Jukić, „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture” in *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer, (London – New York: Continuum, 2004), 165–179.

azonban csak 2003-ban fordították le. Sterne Nemčićre és Fejtőre gyakorolt hatásán kívül műveikben nem váránk el semmilyen közös elemet. Nemčić úticélja Itália, Fejtőé pedig Zágráb és az Adria keleti partvidéke, mégis felfigyelhetünk egy közös komponensre, és pedig Zágráb megjelenítésének módjára. Egyiküknél sem elsődleges cél a városkép leírása. Nemčić arra szeretne volna kihasználni zágrábi tartózkodását, hogy találkozzon a város közeletének tekintélyes képviselőivel. Fejtő a város és a horvátok irodalmi életének megismerésére keresett alkalmat. Nemčić törekvései nem sok sikerrel jártak, Fejtőnek több szerencséje volt, elbeszélgetett a korabeli folyóiratok szerkesztőivel és meglátogatta Krležát is. Zágráb közeletének és politikai hangulatának ábrázolásában több hasonlóságot találunk. Nemčić az illírizmus, a horvát nemzeti újjászületés korában élt, nemzeti öntudatra ébredt íróként bosszantotta a város lakosságának idegen nyelvű beszéde, az idegen divat szerinti öltözet és az üzletek idegen nyelvű feliratai is: „Ha egy külföldi érkezne Zágrábba és végignézné a boltok fölötti feliratokat és a kisparosok címerait, inkább gondolhatná, hogy valamely német városban van, mint Horvátország székvárosában. – Mikor fog már végre feltámadni az elnyomott illír nyelv! Hát nincs rá mód ezeket az idegen feliratokat minden külsődleges különködés nélkül, egyszerűen megváltoztatni? Persze, ehhez is egység kell.”²² Fejtő zágrábi tartózkodása idején a város lakóit ugyancsak foglalkoztatták a nemzeti kérdések, amit a máriabisztrici búcsúról érkező zarándokok Alojzije Stepinac vezette menetének vagy a Maček-párti tüntetések leírása igazol. A *Zágráb* című fejezet kezdetén mottóként is értelmezhető verssorok alatt Nemčić nevének kezdőbetűi állnak. A vers így szól: „Oh, Zágráb, kedves városom, / benned van népem reménye; / Légy bölcs tudásának Athénje, / Hazájáért vívott dicső harcának Spártája.”²³ Szépségükben Fejtő sorai sem maradnak alul: „Szülővárosom vagy, Zágráb, pedig nem benned születtem, mégis a te öledben érzem magam csak egészen otthon. [...] a szülőváros az a hely, ahol az ember anyja közelében érzi magát, ahol gyerek volt, ahova visszatérni ilyen izgalmas ünnepek.”²⁴ Mindkét író esetében egy valami közös. Ezek a vallomások Zágráb iránti szeretetük ékes példái.

Elmondtuk, hogy az útleírás csak nemrég vált a komolyabb irodalmi kutatások tárgyává, újabban azonban nemcsak az irodalmi vizsgálódások terén, hanem a kultúratudomány más terein is. Az összehasonlító irodalom részdiszciplínája, az imagológia az irodalmi szövegek által a Másikról, más országról és népekről, egyénről vagy közösségről alkotott képet vizsgálja. Ez a kép összefügg a saját magunkról és közösségünkről alkotott képpel.

²² Antun Nemčić, *Putositnice*, (Vinkovci: riječ, 1998), 37.

²³ Antun Nemčić, *Putositnice*, 35.

²⁴ Fejtő, *Érzelmes utazás*, 28.

A nemzetkarakterológia iránti érdeklődés már az ókorban is megvolt, és folytatódik napjainkban is. Ezért nem kell csodálkoznunk azon, ha Sterne idejében is foglalkoztak az autosztereotípa és a heterosztereotípa jelenségével. A másíkról alkotott képet nagymértékben meghatározzák a sztereotípiák, amelyek bizonyos etnikai csoportoknak, népeknek vagy országoknak negatív sajátosságokat tulajdonítanak, ezért az így kialakult sztereotípiák nem segítik elő a másik megértését. Dean Duda szerint: „A másíkról alkotott kép egyúttal önmagunkról alkotott kép is, így történelmi távlatból nézve a végeredmény kettős imagológiai regiszterű – egyfelől a *másíkra* (a leírt tárgyi kultúrára), másfelől a *sajátra* (az elbeszélő eredeti kultúrájára) vonatkozik – amely valamely távollevő harmadiknak szolgál vizsgálati anyagként.”²⁵ Gyakran előfordul, hogy valamely nép, ország vagy csoport tagja nem ért egyet a kedvezőtlen autosztereotípiával. Sterne vagy beszélgetőtársa valószínűleg nem tartott helyesnek bizonyos jelenséget Angliában, és ez volt az oka Sterne kijelentésének, miszerint ezt Franciaországban ügyesebben intézik, s hogy ez ne csak elhamarkodott megjegyzés maradjon, elhatározta, hogy állításának utána néz.²⁶ Szeszélyességének köszönhetjük, hogy arról, milyen eredménnyel járt ez az „utánanézőnk”, a későbbiekben nem számol be. Utazása során azonban többször is megtapasztaljuk, milyen véleményt alkot a franciákról, továbbá azt is, hogy az angolokhoz képest a franciákat kedvezőbb fényben mutatja be. Sterne az angol távolságtartással szemben előnybe helyezi a franciák könnyed és megnyerő modorát, amikor Calais-ban a táncos léptekkel közeledő, nyalka, francia kapitány példát mutat a „szép ildom” gyakorlásában.²⁷ Amikor Montreuil-ben a fogadós eligazítja a francia társalgás bizonyos kérdéseiben, elismeri segítőkészségét, miközben megjegyzi, hogy ezt a fogadós valamilyen módon majd felszámítja.²⁸ Amikor hátrányos helyzetbe kerül, mint például a parókakészítőnél, akitől kénytelen új parókát venni, kimondja az igazságot: „a francia kifejezés többet ígér, mint amennyit nyújt”, sőt levon bizonyos következtetést is: „a nemzeti jellegnek sokkal pontosabb különböztető jegyeit fedezhetjük fel ily bohó semmisségekben, mint a legfontosabb országügyekben”.²⁹ Sterne önmagáról vagy inkább az angolokról alkotott képe leginkább azokban az esetekben jut kifejezésre, melyekben a franciák tulajdonságainak jó példái láthatók. Ezekben a példákban az angolokról szerzett benyomás nem mondható kedvezőnek. A felhozott kis történetekből csak következtethetünk arra, hogy Sterne franciákról alkotott képe lényegében nem különbözik a fran-

²⁵ Dean Duda, *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012), 56–57.

²⁶ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 5.

²⁷ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 42–45.

²⁸ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 55–57.

²⁹ Sterne, *Érzelmes utazás...*, 92.

ciákról alkotott, uralkodó sztereotípiáktól. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy amennyiben pontosabb következtetést szeretnénk levonni ezzel kapcsolatban, ahhoz jobban kellene ismernünk az angolok franciákról alkotott képét Sterne korában. Fejtő horvátokról alkotott képe más módon jelenik meg. Ennek oka valószínűleg az, hogy számára Zágráb és a horvátok nem jelentenek teljesen új élményt, hiszen már korábban is szoros kapcsolatok kötötték hozzájuk, és már akkor véleményt alkotott róluk. Az új benyomások, mint Stjepan Radić virágokkal borított sírja, az utcai tüntetések vagy az Alojzije Stepinac püspök vezetete zarándokok menete a politika felé vonja figyelmét. Ezek az új tapasztalatok megerősítik Fejtőben apja horvátokról alkotott véleményét, miszerint a horvátok Magyarország írei, csak ő „Közép-Európa íreiről” beszél.

A 20. század második felében az útleírás az imagológiai kutatások mellett a szociológiai kutatások tárgyává vált, és ennek egyik témája a *grand tour* jelenségének vizsgálata. A 17. század második felében az angol arisztokrácia 16–20 éves ifjú tagjai általában körutazást tettek Francia- és Olaszországban, hogy megismerkedjenek a kontinens nevezetességeivel, kulturális értékeivel és a társadalom kiemelkedő tagjaival. Utazásaikról gyakran beszámoltak naplójegyzéseikben vagy útleírásokban. Ez a *grand tour* nevezett utazási modell felkészítette az ifjú nemeseket arra, hogy hazatérésük után átvegyék a rájuk váró társadalmi szerepet. A *grand tour* mai kifejezéssel tanulmányútnak is nevezhetnénk. A 18. században a polgári osztály ifjúsága is hasonló utazásokra indult. A 19. század kezdetén a társadalmi és gazdasági életben történt változások következtében létrejött a turizmus, a 20. században pedig a tömegturizmus. Miután a *grand tour* jellegű utazások és a résztvevők társadalmi osztálya is megváltozott, ezzel együtt megváltozott az utazások közben látottak és tapasztaltak leírása is. A 18. század végéig a tudományos tevékenység, a tudás és készségek szerzése volt az utazások célja, a 19. század folyamán ezt átvette a vizuális élmény szerzése, majd még később az élvezetek kerülnek az utazás középpontjába. Ezt a változást követi az útleírások elbeszélési módja is. Az útleírásban a súlypont az eszmecsere helyett a szemtanú érzékelésére tevődik át, Judith Adler szerint az utazás középpontjába az utazó füle helyett az utazó szeme kerül.³⁰ Carol Crawshaw és John Urry tanulmányában arról beszél, hogy a turizmus általában az utazás helyének vizuális elsajátítását eredményezi. A vizualitás tehát központi jelentőségű a turisztikai emlékezet megteremtése során, mert annak ellenére, hogy amikor távol vagyunk megszokott környezetünktől, érzékelésünk minden érzéktérületen felerősödik, mégis az elvárások, élmények és az utazás emlékei számára a helyek képei adnak formát és jelentést. A szerzőpáros szerint a turisztikai

³⁰ Judith Adler, „Origins of Sightseeing”, *Annals of Tourism Research* 16, (1989): 11. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf>, Letöltés: 2018. 10. 04.

emlékezet megalkotásának folyamata négy komponensből áll össze. Először, amikor „a turistahelyekkel kapcsolatos emberi emlékeket azok a szokatlan képek idézik fel, amiket korábban vagy a látogatás során láttak”. A második résznél „a látogatóknak az elkészített fényképek és a helyszínen vásárolt képeslapok segítenek az emlékeik létrehozásában.” A harmadik összetevőt képezi „azon képek sokasága, amelyekkel utazásaink során találkozunk”, és amelyek valójában mások emlékei, amelyeket vizuálisan elsajátítottunk. Végül a negyedik tényező is igen fontos, miszerint „turistaként a fényképek áradatának vagyunk kitéve, ami emlékeinket ostromolja és túlterheli”.³¹

Crawshaw és Urry fejtegetései az utazás során keletkezett képekre és fényképekre vonatkoznak, feltevéseiket azonban alkalmazhatjuk az útleírások vizsgálatára is. Már a 17. és 18. században megjelentek az útikalauzok. Különböző itineráriumok álltak az angol nemesifjak rendelkezésére is, hogy eredményesen körbeutazhassák az európai úti célokat és eleget tegyenek az utazásuktól elvártaknak és feladataiknak. Joggal feltételezhetjük, hogy a korabeli útikalauzok a kor utazóinak is meghatározták körutazásuk irányát és állomásait. Ahogyan a képeslapok és fényképek elősegíthetik az utazók emlékeinek létrehozását, ugyanúgy segíthettek a már meglévő itineráriumok az utazók saját útleírásának megörökítésében. Amennyiben a képek, amelyekkel utazásaink közben találkozunk, egyben mások emlékei is, amelyeket vizuálisan elsajátítunk, akkor az úton megélt és leírt események sem csak a saját utunk leírásai, hanem azokkal együtt mások leírásai, mások útleírásai is. Végül, ha turistaként a fényképek áradata túlterheli emlékeinket, akkor más útleírások is, amelyekkel az útleíró – akár később is – találkozik, ugyancsak ostromolhatják, utólag is, a saját útleírását.

Ha elfogadjuk Crawshaw és Urry a turisztikai emlékezetre vonatkozó megállapítását a vizualitás fontosságáról és azt a feltevést, hogy hasonló módon vizsgálhatjuk az útleírásokat is, akkor ily módon értelmezhetjük Sterne és Fejtő útikönyvét is. Már Sterne korában is számos útikalauz állt az utazók rendelkezésére, és mint már fentebb láttuk, Sterne kigúnyolta Smolett-tet és útikönyvét. Hartvig Gabriella az *Érzelmes utazás* előzményeként a *Tristram Shandy* 7. kötetét említi, amelyben Tristram halálos betegsége elől Franciaországba utazik. Hartvig Gabriella Van R. Baker kutatásaira hivatkozik: „Van R. Baker összehasonlító szövegelemzése bizonyítja, hogy könyvének folytatásához az egyes helyekről szóló beszámolóknak nem Sterne saját élményei, hanem egy akkoriban rendkívül népszerű útikalauzban, Piganiol de la Force *Nouveau Voyage de France* (1724, 1755) című művében található leírások

³¹ Carol Crawshaw és John Urry, „A turizmus és a fényképező szem”, in *Túl a turistatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. Jenő Bódi and Bertalan Pusztai, (Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012), 67–68.

szolgálnak. A szerző, szokásához híven, a műből sokszor szó szerint vett át mondatokat.³² Ez az intertextuális referencia a *Tristram Shandyra* vonatkozik, ám közvetve az *Érzelmes utazásra* is. Az első két feltevés, miszerint az itineráriumok meghatározhatják az utazó úti célját, és segíthetik útjának leírásában, alkalmazható Sterne művének vizsgálatára, sőt a harmadik is, mivel a leírt élmények, események nemcsak Sterne saját leírásai, hanem másokéi is. A negyedik feltevés Sterne halála és könyvének befejezetlen volta miatt nem lehet vita tárgya. Fejtő esetében feltevésünket a fent említettek mellett még az is igazolja, hogy könyvének címét Sterne-től vette át. Amikor útra kelt, Fejtőnek már voltak ismeretei, amelyek adriai utazásának indítékául szolgálhattak. Mindenképp olvasható már előbb is útikalauzokat, mivel több ízben megjegyzi, hogy egy-egy úti cél elérésekor mit szándékozott megnézni, és mit mulasztott el. A család és a család történetének leírását ugyancsak meghatározzák a múlt emlékképei: régi fényképek és a Zágrábban kapott, emlékeket közvetítő tárgyak. Példaként elég megemlítenünk az Ottó bácsitól kapott barna, *Bonbons de Chocolat Lindt* feliratú dobozt anyja leveleivel és a családi papírokkal. A leveleket, újságkivágásokat és más dokumentumokat ugyancsak intertextuális referenciáknak tekinthetjük. Végül a negyedik, egyben utolsó érv szerint mások, régebbi és újabb útleírásai utólag is „ostromolhatják” a saját útleírást. Fejtőnél ezt saját emlékeinek áradata teszi, amit az *Érzelmes utazás* újabb kiadásaihoz írt előszók igazolnak.

A két író művét vizsgálva, keletkezésük körülményeit, irodalomtudomány-kutatási szempontokat és más, imagológiai és turizmuskutatói aspektusokat is szem előtt tartva, megállapíthatjuk, hogy számos közös jellegzetességre akadtunk. Sterne-re kétségkívül hatottak a korabeli útikalauzok, de a korábbi ismert itineráriumok is. Ugyanezt elmondhatjuk Fejtőről is, csak még hozzá kell tennünk Sterne és más későbbi útleírások hatását is. Mindkét mű esetében rámutattunk a közös ismertetőjegyekre, de a hasonlóságok mellett esetenként az eltérésekre is utaltunk. Fejtő művének sajátosságait a Sterne-nél észlelhető tulajdonságokkal vetettük egybe. Miután áttekintettük mindkét mű jellegzetességeit, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy igen érdekes és komplex művekről van szó, amelyeket nemcsak az irodalomtudomány, hanem más megközelítésű kutatások szempontjából is elemezhetünk, ami a jövőbeli kutatások során újabb, érdekes ismereteket eredményezhet.

³² Hartvig, *Laurence Sterne...*, 29.

Irodalom

- Adler, Judith. „Origins of Sightseeing”, *Annals of Tourism Research* 16, (1989): 7–29. <https://eurekamag.com/pdf/001/001902576.pdf>, Letöltés: 2018. 10. 04.
- Crawshaw, Carol és Urry, John. „A turizmus és a fényképező szem”, In *Túl a turizmatekinteten: A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. Bódi Jenő és Pusztai Bertalan, 62–89. Budapest, Pécs, Szeged: Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.
- Detoni-Dujmić, Dunja. „Ogled o hrvatskim sternovcima” in *Književna smotra*, XVI(1984), br. 54–55, 55–62.
- Duda, Dean. *Kultura putovanja: Uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- Duda, Dean. „Putopisi”, In *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, szerk. Igor Hofman és Tomislav Šakić, 348–355. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2015.
- Döbrentei, Kornél. „Sterne Lőrincz élete”, *Erdélyi Múzeum* 7, (1816): 183–191.
- Fejtő, Ferenc. *Érzelmes utazás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.
- Fejtő, Ferenc. „Zágrábi utinapló”, *Nyugat*, 28. 11. sz. (1935). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00598/18907.htm>, Letöltés: 2018. 10. 30.
- Földes, Anita. *Átélttem egy évszázadot: Utolsó interjúk Fejtő Ferencsel*. Budapest: Scolar Kiadó, 2013.
- Hartvig, Gabriella. *Laurence Sterne Magyarországon (1790–1860)*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2000.
- Hegedüs, Béla. „Érzékeny érzékenység. Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat 1.”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 119, 2. sz. (2015): 181–196.
- Jukić, Tatjana. „Conceiving Selves and Others: Sterne and Croatian Culture” in *The Reception of Laurence Sterne in Europe* ed. by Peter de Voogd and John Neubauer. London–New York: Continuum, 2004, 165–179.
- Kéry, László. „Sterne Érzelmes utazása”, In *Sterne, Laurence. Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957. 237–247.
- Nemčić, Antun. *Putositnice*, Vinkovci: Riječ, 1998.
- Sterne, Laurence. *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban: regényes útirajz*, Kazinczy Ferenc fordításának figyelembevételével fordította Határ Győző, az utószót írta Kéry László, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1957.
- Szerb, Antal. *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Kiadó, 2003.

Woolf, Virginia. „Az Érzelmes utazás”, In *A pille halála. Esszék*, Fordította Bécsy Ágnes... et al. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980. 225–235.

***Sentimentalno putovanje* Laurencea Sternea i Ferenc Fejtöa**

U predgovoru novog izdanja *Sentimentalnog putovanja* Fejtö, obrazlažući naslov svog prvijenca, kaže da ga je nazvao *Sentimentalnim putovanjem*, plagirajući pritom naslov slavnoga Sterneova djela. Mogu li se usporediti ova dva djela? Cilj je ovoga izlaganja pokušati povući paralelu između dvije knjige s književnoteorijskog stajališta, ali i razmatrati njihovu recepciju u hrvatskoj i mađarskoj književnosti. Također je namjera ukazati i na mogućnost istraživanja ovih djela iz aspekta imagologije i kritičkog istraživanja turizma pod kojim se podrazumijevaju društveni i kulturološki pristup temi.

Ključne riječi: Sterneovo i Fejtövo *Sentimentalno putovanje*, paralele, mađarska i hrvatska recepcija, imagologija, kritičkog istraživanje turizma